

Peter Sugar, Η Νοτιοανατολική Γερμανία και Οθωμανική Οικονομική Ανάπτυξη, 1949, σελ. 81

δημογραφική και τη διοικητική. Η βασικότερη οικονομική αλλαγή ήταν η μετάβαση από το τιμαριωτικό σύστημα στο σύστημα των τσιφλικιών. Παρόλο που είναι αδύνατο να προσδιοριστεί επακριβώς τι ήταν αυτό που προκάλεσε αυτή την αλλαγή, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η βαθμιαία απομάκρυνση των τιμαριούχων από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, σε συνδυασμό με τη διαφθορά και την απληστία που επικρατούσαν, επηρέασαν με αποφασιστικό τρόπο τόσο τους ίδιους όσο και τις άλλες ομάδες των αξιωματούχων 'Οθωμανών. Θα μπορούσαμε επίσης να συμπεράνουμε ότι η αλλαγή αυτή ήταν αναπόφευκτη από τη στιγμή που ο άρθιμος των τιμαριούχων μειώθηκε κατακόρυφα, εξαιτίας των επαναλαμβανόμενων επιδημιών πανώλης, του χαμηλού συντελεστή γεννήσεων και των σοβαρών απώλειών από τα μέτωπα του «μεγάλου πολέμου», και άφου δέν υπήρχαν πλέον άρκετοι για να υποστηρίξουν το παλιό σύστημα γαιοκτησίας ή και την ίδια την κοινωνική τους θέση μέσα στην τάξη των αξιωματούχων 'Οθωμανών.

“Οποιοι κι άν ήταν ο λόγος για τη μεταβολή του γαιοκτητικού συστήματος, συνεπαγόταν άνωμυβόλα και διοικητικές αλλαγές έφόσον οι τιμαριούχοι έκτός από στρατιώτες ήταν και διοικητικοί υπάλληλοι, και ή βαθμιαία εξαφάνισή τους καθιστούσε άπαραίτητη την άντικατάστασή τους από άλλους «δημόσιους υπαλλήλους». Καμία νέα τάξη ή ομάδα δέν έμφανίστηκε έντούτοις στο προσκήνιο· τά καθήκοντα των τιμαριούχων μεταβιβάστηκαν στους ούλεμάδες, το χριστιανικό κλήρο, τους έμπόρους, τους έκμισθωτές, τις τοπικά λογυρότερες οικογένειες και άλλες κοινωνικές ομάδες που υπήρχαν από παλιά. Τα έθνοα αυτά τώρα άπόκτησαν πολύ μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος συγκριτικά με τό παρελθόν, ένώ τά κοινωνικά και διοικητικά πρότυπα των σχέσεων που ίσχυαν στις έπαρχίες υπέστησαν ριζικές αλλαγές.

2. ΤΟ ΝΕΟ ΧΩΡΙΟ

Στό κεφάλαιο 2 εξετάστηκε και έρηγηέντηχε τό μέρος εκείνο της θεωρίας που άφορούσε γενικά τό σύστημα γαιοκτησίας. Άνακεφαλαιώνοντας σύντομα μπορούμε να πούμε ότι οι 'Οθωμανοί εί-

χαν αναγνωρίσει τρείς μορφές ιδιοκτησίας: τις δημόσιες γαίες μι-
ρί, που άνηκαν στο σουλτάνο, τὰ μούλκια, που ήταν ιδιωτικές
γαίες [και είχαν προέλθει από δωρεές του σουλτάνου σε ιδιώτες
— Σ.τ.Μ.], ενώ οι βακουφικές γαίες, τέλος, ήταν δη έκκληση ή πε-
ριουσία — δεν έπρόκειτο πάντα για γή — που τό άποφερόμενο ει-
σόδημά της προοριζόταν για τή συντήρηση των μοναστηριών και
των έκκλησιών. Όταν τό καθιστός ήταν άκόμα ισχυρό, τή μεγα-
λύτερη άναλογία στη γή την είχαν οι σουλτανικές γαίες μιρί, που
άπεφταν στο κράτος μαζί με τό εισόδημα από τήν καλλίεργεια
και τούς φόρους των έμισθωτών που καλλιεργούσαν τὰ κτήματα.

"Όλα τὰ τιμάκια άνήκαν στην κατηγορία μιρί και τό κράτος μπο-
ρούσε νά ζητήσει τήν επιστροφή τους οποιαδήποτε χρονική στιγ-
μή. Οι τιμαριούχοι έπαιρναν ένα καθορισμένο μόνο μερίδιο από τό
εισόδημα που τούς άπέφερε ή καλλιέργεια με άντάλλαγμα τής
στρατιωτικής τους ύπηρεσίας και κάποια έπιπλέον καθήκοντα που
σε άλλα κράτη θεωρούνταν άρμηδιότητες διοικητικών υπάλληλων.

Οι τιμαριούχοι είχαν άυστηρώς περιορισμένη έξουσία πάνω στους
μικροκαλλιεργητές, είτε ήταν αυτοί μωαμεθανοί είτε χριστιανούς.
Μπορούσαν νά απολαμβάνουν τὰ άγαθά και τής ύπηρεσίας που
τους άναλογούσαν και μπορούσαν νά άπαιτήσουν τήν άνάλογη
ύπακοή και τό σεβασμό που δικαιούνταν ως διοικητικοί υπάλλη-
λοι. Πέρα από τής υποχρεώσεις τους αυτές άπέτανι στους τιμα-
ριούχους, οι ραγιάδες ήταν έλεύθεροι πολίτες, που είχαν καθορι-
σμένη τή θέση τους μέσα στην ιεραρχία hadd (χάδ), ή οποία προ-
στατευόταν από τής νόμιμες άρχές. Ο τιμαριούχος ήταν ένας
στρατιωτικός-διοικητικός υπάλληλος που έπωφελούνταν από τήν
προθυμία του κράτους νά τον πληρώνει με τὰ άγαθά και τής ύπη-
ρεσίας των ραγιάδων, οι οποίοι ζούσαν σ' ένα καθορισμένο άγρό-
κτημα ή σε περισοότερα, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ήταν
γαιοκτήμονες. Έπομένως, δεν είχε κανένα άμεσο ενδιαφέρον για
τή γή ή για τούς άνθρώπους που τήν καλλιεργούσαν και όσες φο-
ρές έδειχνε κάποιο ενδιαφέρον οι νόμιμες άρχές έσπευδαν νά τον
ένημερώσουν για τὰ όρια των άρμηδιοτήτων του. Με έξείαση τὰ
βακούφια, τό κράτος διατηρούσε τον άπλόητο έλεγχο τής γής και
του εισοδήματος που αυτή άπέφερε.

Η καθιέρωση των βακουφίων θεωρήθηκε καλή πράξη και κα-

θήκον των θεοσεβόμενων πολιτών και ως θεσμός ύποστηρίχτηκε
για όσο διάστημα αυτά καθορίζονταν νόμιμα, με τήν άδεια των
άρχων, και έξυπηρετούσαν άληθινά έξέπαινους σκοπούς. "Έχει
ήδη τονιστεί ότι κάθε βακούφι διέθετε τον δικό του διοικητή, μου-
ταβέλλη. Άρκετοί μαζί είχαν ένα ναζίφι, ό οποίος επέβλεπε κα-
θημερινά τό έργο τους και για τον όποιο, με τό ίδιο τό έγγραφο
που καθόριζε τούς τίλους κυριότητας του βακουφίου, προβλεπό-
ταν εν λευκώ κάποιος μισθός. Αυτός ό άπαράιτητος όρος άφηνε
τά περιθώρια σε άτομα χωρίς ήθικούς ένδοιασμούς νά έπωφελη-
θούν από τό σύστημα. Ένα μεγάλο εισόδημα, λοιπόν, άντιπαρεπ-
χόταν τον έλεγχο διότι κι ένα μικρό έργο άφηνε μεγάλα περιθώρια
έμπειράλλευσης από τούς μουταβέλληδες, και άν ή συμφωνία τής
δωρεάς συνομολογούσε ότι ό άξιωματούχος αυτός θα παρέμενε
ισόβια έπικεφαλής τής οικογένειας που είχε κάνει τή δωρεά, τό
οικονομικό μέλλον τής οικογένειας ήταν έξασφαλισμένο. Έτόσιου
είδους καταχρήσεις είχαν παρουσιαστεί από τήν άρχή. Κάτω από
τον έλεγχο των ισχυρών σουλτάνων έπανορθώνονταν με τήν κα-
τάργηση των ψευτικών (νόθων) βακουφίων, κόνοντας τό άποφε-
ρόμενο εισόδημα από τὰ κτήματα, τής άγοραπωλήσεις κ.λπ. νά
έπιστρέφει πάλι στη σουλτανική ιδιοκτησία μιρί. Δεν συνέβη
όμως τό ίδιο και κατά τή διάρκεια των δύο αιώνων που εξέτάζου-
με τώρα εδώ. Ο άρθιμός των βακουφίων που συντηρούσαν έλάχι-
με τώρα εδώ. Ο άρθιμός των βακουφίων που συντηρούσαν έλάχι-
στος παραπάνω από τήν οικογένεια του δωρητή αύξήθηκε, και
τὰ έσοδα του κράτους άναλογικά μειώνονταν. "Όσον άφορά τούς
άκτιήμονες καλλιεργητές που δούλευαν στα ιδρύματα αυτά, ό ψευ-
τικός (νόθος) αυτός διακανονισμός άποδείχτηκε ενίοιχος γι' αυ-
τούς: τούς γλίτωσε από τό νά γίνουν υποκείμενα των έξβιασμών
τής άνεργόμενης γαιοκτητικής τάξης και των έμισθωτών. Πα-
ρόλο που ό άρθιμός των βακουφίων αύξήθηκε σημαντικά, ό άρθι-
μός των καλλιεργητών που προστατευόνταν από τούς διασμούς
παρέμεινε μικρός, επειδή ό καθένας που ήθελε νά ιδρύσει ένα βα-
κούφι είτε έπρεπε νά έχει στην κατοχή του κάποιο μούλκι ή τό δι-
κάσιμα νά διαχειρίζεται τής δημόσιες γαίες μιρί. "Όμως, μιά και
μόνον οι σουλτάνοι είχαν αυτό τό δικαίωμα, ό άρθιμός έκείνων
που είχαν στην κατοχή τους ιδιωτική περιουσία παρέμεινε μικρός.

Παρόλο που οι σουλτάνοι, σύμφωνα με τής παραδόσεις, συνέ-

χισαν να ιδρύουν βακούφια, οι κυρίως άπώλειες του εισοδήματος για τις όποιες εθιμόνταν ή ιδία ή κυβέρνηση παρέχονταν από τις παρατυπίες που είχαν σχέση με τη διαφορά και την αύξουσα έπιφροή της έσωτερικής ύπηρεσίας (endeman). Τό παράδειγμα της 'Αθήνας είναι χαρακτριστικό για να το καταλάβουμε. Στη διάρκεια του πρώτου μισού του δέκατου έβδομου αιώνα ή πόλη παράχωρήθηκε από φέουδο στην άρχηγό των μαύρων ενούχων,¹ τον κιζάδρ-άγά, που διόριζε τους δικούς του αντιπροσώπους και συγκέντρωνε έτησιο εισόδημα 30.000 δουκάτων.² Ένώ λοιπόν τό εισόδημα αυτό διέρρεε από τα ταμεία του κράτους ή 'Αθήνα άπτοῦσε ούσιαστική σχεδόν αυτοδιοίκηση (αυτονομία), άφου δεν υπαγόταν πλέον στην έξουσία του σαντζάκμπεη της Εύβοιας και οι άρμοδιότητες του κιζάδρ-άγά και των άντιπροσώπων του περιόζονταν στην συγκέντρωση των προσόδων.

Η 'Αθήνα προσφέρει έπισης ένα καλό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι οικονομικές και διοικητικές άλλαγές συχνά διαδελχονταν ή μία την άλλη. Όταν ή πόλη μετατόπηκε σε φέουδο του μαύρου άρχιμενούχου, τό κράτος έχασε εισοδήματα, ό σαντζάκ, στοῦ όποίου την επικράτεια υπαγόταν, έπαψε να την έξουσιάζει και δύο νέες διοικήσεις, ή πρώτη από τους διορισθέντες του κιζάδρ-άγά και ή δεύτερη από τους άθιναίους άριστοκράτες, τους άρχοντες, έκαναν την έμφάνισή τους.

Στις παραπάνω έξελξεις πρέπει να προστεθεί και μία τρίτη, ή δημογραφική. Όταν οι Βενετοι κατέλαβαν την 'Αθήνα συνειδητοποίησαν άμέσως ότι δεν ήταν σε θέση να κρατήσουν την πόλη και άποφάσισαν να διακομίσουν τον πληθυσμό της. Στη διάρκεια του τελευταίου τεταρτου του δέκατου έκτου αιώνα, ένας σύγχρονος, ό Σιμεών Καβάσινας, υπολόγισε σε δώδεκα χιλιάδες τον αριθμό του άρρενος πληθυσμού που ζούσε στην 'Αθήνα, ενώ πολλοί μελετητές συγκαλίνουν στο ότι τον καιρό της ενετικής έπιθεσης που δέχτηκε ή πόλη ό πληθυσμός της άρθιμούσε περί τις είκοσι χιλιάδες κατοίκους.³ Παρόλο που άρκετοί από τους διακομισθέντες κατοίκους επέστρεφαν πίσω μετά τό 1715, ό πληθυσμός της 'Αθήνας παρέμεινε πολύ πιά κάτω από τις είκοσι χιλιάδες την έποχή που ό 'Οθωνας, ό πρώτος βασιλιάς της σύγχρονης 'Ελλάδας, έγκρατα-στάθηκε στην πρωτεύουσα του κράτους του τό 1832.

Κάθισον ή 'Αθήνα χρησιμεύει ως παράδειγμα για τις διάφορες έξελξεις και παρατυπίες που έκαναν την έμφάνισή τους μετά την κατάρευση της θωμανικής διοικητικής μηχανής, μπορούμε να προσθέσουμε στην εικόνα μας δύο άκόμη γεγονότα που άποδεικνύουν ότι τόσο ή άπόσταση που υπήρχε ανάμεσα σε άξιωματούς της 'Οθωμανούς και παγιάδες όσο και τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στα μιλέρια παραβιάζονταν μερικές φορές άτιμωρητι. Χωρίς να δίνει τη χρονολογία, ό William Miller άναφέρει ότι σε μία περίπτωση που ό οικουμενικός πατριάρχης διέταξε την κάθαρση του άρχιεπισκόπου της πόλης, ό κιζάδρ-άγάς άνέτρεψε τη διαταγή κατόπιν γενικής έκκλησίας των 'Αθηναίων. Μνημονεύει άκόμια την περίπτωση διορισμού του Δημητρίου Παλαιολόγου, του όποίου ή οικογένεια λογριζόταν, χωρίς να είναι σε θέση να τό άποδείξει, ότι κατανόταν από τον παλαιό αυτοκρατορικό οίκο, ως ήγετικό στέλεχος της διοίκησης τό 1712.⁴

Όσο σημαντικές κι έν ήταν άντές οι άλλαγές που προέκυψαν με την αύξηση των βακουφίων και των παρατυπιών όπως άντές που άναφέραμε σε σχέση με την 'Αθήνα, ή σπουδαιότητά τους είναι σχεδόν άμελητήτα άν συγκριθούν με τη σημασία που είχε ή μετάβαση από τό σύστημα των τιμαρίων στα τσιφλίκια. Η μετάβαση αυτή στην πράξη σήμανε τον παράνομο σφετερισμό της διοίκησης μπαί, που έγινε πλέον μούλκι, την άπαρχή της διοικησίας γής με την κατεστημένη της έννοια και ριζικές άλλαγές τόσο στη ζωή των γεωργών όσο και στο σχεδιασμό της γεωργικής παραγωγής. Τά νέα αυτά παλαια ιδιοκτησίας και παραγωγής στην ύπαιθρο έπηρεάσαν έπισης σενότερα τις σχετικές άλλαγές που έλαβαν χώρα στις πόλεις και δημιούργησαν έπιπλέον νέες οικονομικές σχέσεις που θά συνέβαλλαν σημαντικά στην εδραίωση μιās νέας κοινωνικής και δημογραφικής ισορροπίας.

Το τσιφλίκι δεν ήταν όμως θωμανικός νεωτερισμός. Άνταναχλούσε την έξάπλωση και την παράνομη έφαρμογή μιās κατάστασης που ίσχυε έδώ και άρκετούς αιώνες. Οι οικογένειες των μαμεθανών και των τζιμιγίδων-παγιάδων μπορούσαν, κάτω από όρισμένες συνθήκες, να έχουν στην κατοχή τους ένα gift* (ζευ-

* Βασιική μονάδα γαιοκτησίας. [Σ.τ.Μ.]

τος βοδίων), τό μικρότερο δηλαδή μερίδιο γῆς πού εἶχε ἀνάγκη μιὰ οἰκογένεια γιά τή συντήρησή της. Τό δικαίωμα αὐτό ἔδωσε τή θεωρητική δικαιολογία ἀλλά καί μιὰ πραγματική βάση γιά τή μελλοντική οἰκονομία τσιφλίκι. Ὁ πυρήνας κάθε τιμαρίου ἦταν ἡ βασική μονάδα *gift* ἢ *khilif* πού ὁ κάθε σπαρχῆς καλλιεργοῦσε γιά τόν ἑαυτό του καί πού σχεδόν πάντα μεταβιβαζόταν σ'ὸν γιό του μετά τό θάνατό του, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἡ κληρονομική του ἀξία ἦταν τόσο ἐλάχιστη πού δέν πού εἶμενε τίποτα μετά τήν ἀναδιανομή τοῦ τιμαρίου. Ἔτσι, παραδοσιακά τουλάχιστον ἔν ὄχι νόμιμα, ἡ βασική αὐτή ἰδιοκτησία θεωροῦνταν ἰδιωτική. Ἄν οἱ νόμοι πού διατηροῦσαν τίς καθιερωμένες αὐτές συνήθειες — ὁ νομικός καί ὁ παραδοσιακός — μπορούσαν νά ἐπεκταθοῦν πέρα ἀπό τή μικρή αὐτή μονάδα γαιοκτησίας πού πρόσφερε αὐτόχρονη γεωργική παραγωγή καί ἕνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο διαβίωσης σέ μεγάλες πόλεις πῶθεν ἐκτάσεις, τότε θά ἦταν δυνατό νά ἀναπτυχθοῦν πραγματικά ἔγχειες ἰδιοκτησίες. Αὐτό συνέβη κατὰ τό δέκατο ἔβδομο καί τό δέκατο ὄγδοο αἰῶνα.

Τό πρόβλημα τῶν τσιφλικιῶν, πού νομιμάστηκαν ὑποστατικά στίς ἐλλογόμενες ἐπαρχίες καί μερλίκια στή Βοσνία, ἔχει ὑποκινήσει τό ἐνδιαφέρον πολλῶν ἔρευνητῶν, τῶν ὁποίων τά συμπεράσματα βοήθησαν πολύ τό συγγραφέα τοῦ παρόντος βιβλίου.⁵ Ὁ Busch-Zaniner ἔχει προσδιορίσει τό τσιφλίκι ὡς ἀνάλογη μορφή γαιοκτησίας μέ τά κτήμιά τῶν ἰσχυρῶν στήν Εὐρώπη. Ἐνας καί μόνον ἀνθρώπος κατεῖχε καί διοικοῦσε τήν ἔγχεια αὐτή ἰδιοκτησία, ἀλλοτε ὁ ἴδιος καί ἀλλοτε μέ τή βοήθεια ἑνός διαχειριστή, καί δημιουργοῦσε ἕτοι ἕνα ὑποστατικό πού ἐπεκτεινόταν μέ κέντρο, πάντα, τό σπῆν τοῦ τσιφλίκι. Αὐτός ὁ ὅρισμός δέν εἶναι μόνον ὁ γενικότερα ἀποδεκτός ἀλλά ἀντιστοιχεῖ ἐπίσης καί στήν πραγματικότητα, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τούς καλλιεργητές καί τούς γαιοκτήμονες (τσιφλικούχους). Παρόλο πού οἱ συνωπτικότεροι ὅρισμοί τῶν ὑπόλοιπων ἔρευνητῶν, ὅπως γιά παράδειγμα τῆς Τσέτσικβα, εἶναι τυπικά πιό σωστοί, ἐμεῖς θά βασιστοῦμε σ' αὐτόν τοῦ Busch-Zaniner.

Ἀρκετοί παράγοντες συντέλεσαν στήν παρακμή τοῦ συστήματος μέ τά τιμάρια καί στήν ἐμφάνιση τῶν τσιφλικιῶν. Ἀπό τή σκοπιά τῆς Κωνσταντινούπολης, δύο φαίνονται νά εἶναι οἱ κυρι-

τεροι λόγοι πού συνέβαλαν. Χωρίς τό φαινόμενο τῆς διαφθορᾶς πού ἐπέτρεπε σ' ἐκείνους πού εἶχαν συγκεντρώσει σ'αὐτά χέρια τους γῆ, ὄχι μόνο νά συμπεριφέρονται ἔτσι ἀλλά καί νά καλύπτουν τίς πρόξεις τους μέ τή «νομική ἐπιφάση» τῶν ἔγγράφων πού ἐξέδιδαν οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς πρωτεύουσας καί οἱ διάφοροι ἐπαρχιωῆτες καθ'ἑαυτοῦς, τό νέο γαιοκτητικό σύστημα δέ θά μπορούσε νά ἔχει ἐξαπλωθεῖ τόσο πολύ ἢ τόσο γρήγορα, ὅσο συνέβη τελικά. Ἡ ἀνάγκη τῶν ὑπαλλήλων τῆς κεντρικῆς διοίκησης νά ἀποκτήσουν χρήματα, τά τρομακτικά ἐλλείμματα τοῦ προϋπολογισμοῦ πού προκάλεσε ὁ πλῆθωμισμός κατὰ τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα καί τό τρομακτικό κόστος τοῦ «μεγάλου πολέμου» ἔδωσαν τήν ἄθληση γιά ν' ἀρχίσει μιὰ νέα πορεία πού τελικά δεικνύει τήν καθιέρωση τῶν τσιφλικιῶν.

Ἐχοντας ἀνάγκη τό μέγιστο δυνατό ἐτήσιο εἰσόδημα καί δυνατά ἀδύνατον πᾶσον νά ἐμπιστευθεῖ τήν ἐντιμότητα τῶν ἀνώτερων ὑπαλλήλων της, ἡ κυβέρνηση ἄρχισε νά ἐκμισθώνει τό εἰσόδημα τοῦ κράτους σέ ἰδιώτες ὄλο καί πιό συχνά, ἀφοῦ μόνον αὐτοί πλήθωναν γρήγορα καί σέ μετρητά. Τά παρκαωρητήρια αὐτά ἐπιτακτοῦς μπορούσαν νά ἔχουν τή μορφή τῶν *mukataas* ἢ *iltizam*, ὅροι οἱ ὁποῖοι συχνά χρησιμοποιοῦνται ἐναλλάξ. Τό *mukataas* ἀπαυτοῦσε ὀπωδήποτε τόν «τεμαχισμό» ἑνός μέρους τῆς γαιοκτησίας. Γιά παράδειγμα, μιὰ μεγάλη γαιοκτησία πού ἀνῆκε σ'ὸ σουλτάνο μπορούσε νά μεταβιβαστεῖ σ' ἕναν ἰδιώτη μέ ἀντάλλαγμα ἕνα καθορισμένο ἐνοίκιο γιά ὀρισμένο χρονικό διάστημα. Τό *iltizam* ἦταν ἄλλο πολὺ ἢ ἐκμισθωση τοῦ εἰσοδήματος, κυρίως φέροι, σέ κάποιο ἐνοικιάστη πού κα αὐτός πλήρωνε ἕνα προκαθορισμένο ποσόν προκαταβολικά γιά συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποῦ ἀγωνιζόταν νά καταστήσει τήν ἐπιχειρήσή του ἐπικεδῆ. Θεωρητικά, αὐτή ἡ κατάσταση δέν ἀλλάζε τούς νόμους τέλους γαιοκτησίας ἢ τίς ἀλλες πηγές εἰσοδήματος, ἀλλά ἦταν συνέχεια τῆς παλαιᾶς νομοθεσίας ὅπου βασιζόταν τό τιμαρικό σύστημα καί συγκεκριμένα τῆς παραχώρησης ὀρισμένων δικαιωμάτων καί προνομίων σέ ἰδιώτες μέ ἀντάλλαγμα ὀρισμένες ὑπηρεσίες πού εἶχαν ἀναλάβει.

Καθώς ἀπομακρύνεται κανεὶς ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, διαπιστώνει ὅτι ὁ αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν ἐκμισθωτῶν (*tax farmers*-

ης) που διέφερε αίφνης προς τις επαρχίες ήθεσε σε σύγκρουση με τους αξιωματούχους. Ο θάμβος των ανθρώπων που ζούσαν μακριά από την πρωτεύουσα και διέθεταν τους απαραίτητους πόρους για να γίνουν οι «πιστωτές» του κράτους δεν ήταν καθόλου άσημαντος. Οι *litigars* και *ayans*, όπως φάνηκε από το κεφάλαιο 4, είχαν συγκεντρώσει σημαντική περιουσία, την οποία επέπεσαν σε ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες που τους άπεφταν ακόμα περισσότερο κέρδη. "Όπως προσηλωμένοι στον καταστατικό νόμο «άφισε τα λειψά σου να δουλέψουν για σένα», προσελκύνονταν από το νέο αυτό είδος «επιχείρησης» και λογυρίζονταν ότι είχαν κάθε δικαίωμα γι' αυτήν, σύμφωνα με το *hadd*. * Εμπειρόν, επέμεναν στο ότι άρχισαν από τους *milliazims* δεν είχαν κανένα νομικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα να συνεχίσουν παρόμοιες δραστηριότητες. Σ' αυτή την άποψιά τους να πάρουν μερίδιο από τις νέες πηγές προσφερόμενου πλούτου συνεργάστηκαν γρήγορα με τους *μπηλεμπέηδες* και τους *σαντζακμπέηδες*, που δεν γίνονταν μόνο ίδιο και πού διαφραζόμενοι, αλλά είχαν εμπειρόν και στη διάθεσή τους τα τεράστια εισοδήματα που τους άπεφεραν τα δικά τους *χάσια*. Οι έξουσιοδοτημένοι αυτοί υπάλληλοι άλλοτε μιμούνταν το παράδειγμα της κεντρικής διοίκησης διαμοιράζοντας τις γαιοκτησίες τους σε *iltizams*, τά όποια στη συνέχεια παρχώρουσαν σε έξιμισθωτές, και άλλοτε έπιχειρούσαν να γίνουν οι ίδιοι *milliazims*. Δεν μεσολάβησε μεγάλο διάστημα μέχρι που άνοι αυτοί ένωθηκαν για να άποτελέσουν μία ξεχωριστή τάξη, που στην ουσία ήταν ο «τραπεζίτης» του κράτους. Άρχισαν εύατάστατοι τζιμμάδες μάλλοντα προσχώρησαν στην τάξη αυτή.

Κρίνοντας από τη δημοτικότητα της είναι σχεδόν προφανές ότι η επικρασία των φορολογικών έσοδων γαιών άποτελούσε μία πολύ έπικερδή έπιχείρηση. Ίπτηχαν δύο λόγιοι γι' αυτό. 'Η κυβέρνηση, λόγω της άνάγκης που είχε για χρήματα, έπερε να έξασφαλίσει στους *milliazims* τις πλέον εύνοικές προϋποθέσεις: ταυτόχρονα έπερε να εμπιστευεται την έξτραξη των φόρων που θα άπεφεραν τα εισοδήματα από τις έξιμισθώσεις στην καλή διάθεση

* Μετά όλα που τους έθεσε η κοινωνική τους τάξη. [Σ.τ.Μ.]

των φοροεπιβαρύνσεων. Το γεγονός αυτό και μόνο άρκούσε να προκαλέσει επανειλημμένες παραβιάσεις των νόμων και την περιφρόνηση όχι μόνο των δικαιοκράτων και των προνομίων που είχαν οι *ραγιάδες*, αλλά και των ίδιων των τιμαριούχων που δεν ήταν άρκετά πλούσιοι άστε να συμμετέχουν στην καινούργια έπιχείρηση, και των όπολων τά φέουδα εξέπνεαν ή βολέονταν κοντά στην περιούχη όπου οι άνωτοι και εύποροι *milliazims* είχαν άποκτήσει άπόλυτη έλευθερία κινήσεων.

Τρεις ήταν οι κύριοι λόγοι για το έπομένο βήμα που δήγησε στη μετάβαση από το τιμαριωτικό σύστημα στα *τσιφλίκια*. Ο πρώτος άφορ ά την παραχώρηση των τιμαριών σε άτομα που δεν τά δικαιούνταν, άφοι δεν είχαν διακτεραιώσει τις προαπειτούμενες στρατιωτικο-διοικητικές ύπηρεσίες. Το παράδειγμα της 'Αθήνας και ο *κιζλάρ-άγιάς* σηματοδοτούν θαυμάσια αυτή την εξέλιξη. Οι «άθεατοι» γαιοκτήμονες τώρα όχι μόνο έξιμισθωναν την ιδιοκτησία τους, αλλά εισχωρώντας και στην τάξη των φεουδαρχών έδιναν το παράδειγμα που έπάρρινε και τους ύπόλοιπους να έξίσσουν δικαιοκράτα γαιοκτησίας χωρίς να έχουν προηγουμένως διακτεραιώσει τις άποφαίτητες ύπηρεσίες. 'Η γενική αυτή τάση άποδυνάμωσε το στρατιωτικό καθεστώς και ακόμα ένδυνάμωσε την τάση για συγκεντρωση έγχειας ιδιοκτησίας στα χέρια ενός άτόμου και όχι στη βάση της προσφοράς ύπηρεσιών.

Έξισου σημαντική ήταν και η έπιθυμία της κεντρικής διοίκησης να αύξήσει τον άριθμό των έξιμεταλλευόμενων γαιών, προκειμένου να αύξήσει και το εισοδήμά της. Ο εύκολότερος τρόπος να τό κάνει ήταν να αύξήσει τον άριθμό των *χαιών* που άνηχαν στους ήγειμένους και να έπεκτείνει εκείνα που ήδη ύπτηχαν. Έπομένως, πάρα πολλά φέουδα είχαν προσαρτηθεί στις σουλτανικές γαίες (*havas-i-himayun*) και δεν έτανεχωρούνταν μετά το θάνατο των δικαιούχων τους. 'Η ένέργεια αυτή έλάττωσε τον άριθμό των *σταχίδων* και άποδυνάμωσε τόσο τη δύναμή τους να άντιστέκονται σε σφετερισμούς των δικαιοκράτων τους όσο και, έμμεσα βέβαια, το στρατιωτικό καθεστώς.

Ο τρίτος λόγιο, που άπορρεί από τους δύο προηγούμενους, ήταν η άνασφάλεια των όρων κυριότητας της γης. Αυτός έπηρεάσε όχι μόνο τους δικαιούχους των φέουδων που σιγά σιγά έξώνο-

νταν αλλά κι εκείνους έπλισης που έπωφελούνταν από τις νέες εξελίξεις.

Οι τιμαριοῦχοι, που δέν είχαν τή δύναμη και τήν παρουσία νά γίνουν *millezims*, προστάθηκαν νά εξασφαλίσουν τό οικονομικούς τους μέλλον μεταποιώντας τά φέουδά τους σέ ιδιοκτησίες κληρονομικά μεταβιβάσιμες ή ρευστοποιώντας τα, και τά χρήματα που κέρδιζαν μπορούσαν νά τά επενδύσουν σέ άλλης μορφής κερδοφόρες επενεργήσεις. Είμαι φανερό ότι και οι δύο αντιδράσεις ήταν έξισου παράνομες, θεωρητικά, και γι' αυτό έπρεπε νά εξασφαλιστούν μέ «έννομα» συμβόλαια που εκδίδονταν από τους διαφθαρμένους δικαστικούς υπαλλήλους. Έπάρχουν έπισημα έγγραφα που έχουν σωθει και πιστοποιούν όχι μόνο τήν έκδοση «τίτλων κυριότητας», έχωρώντας έτσι τήν ιδιοκτησία τής γής, αλλά και καταχωρημένα συμβόλαια από ~~καλήσεις τιμαρίων~~ ^{καλήσεις τιμαρίων}.

Η θέση των εκμισθωτών (*tax farmers*) ήταν έπισης έπισηφάλης. Είχαν επενδύσει τά χρήματά τους μέ δυσβάσταχτους όρους, πάρχονοντας προκαταβολικά, σέ μια επενεργηση που υποσχόταν μελλοντικά κέρδη. Δέν μπορούσαν όμως νά είναι σίγουροι ότι θα έβγαζαν τά προσδοκώμενα κέρδη. Οι έννοιες τής Κωνσταντινούπολης και ή διαρκής άνάγκη για μετρητά συντέλεσαν στή μείωση τής χρονικής περιόδου κατά τή διάρκεια τής οποίας ήταν έλεύθεροι νά συγκεντρώνουν τά εισοδήματα από τήν καλλιέργεια τής γής ή από άλλου είδους άποδοτική ιδιωτική επενεργηση που είχαν εκμισθώσει. Οι εκμισθωτές ενδιαφέρονταν κυρίως για τήν επικήρυξη τής παραπάνω περιόδου και τελικά κατάφεραν νά άποκτήσουν εκμισθώματα-*μαλίκια* που τους μεταβιβάζαν τή γή για άοκλήρη τή διάρκεια ζωής του ένδιαφερόμενου εκμισθωτή. Φυσικό ήταν πώς από τή στιγμή που ένας λογυρός παράγων άποκτούσε τό *εξιμισθώμα-μαλίκι* άγωνιζόταν νά τό μεταβιβάσει κληρονομικά στην οικογένειά του. Μέ τον τρόπο αυτό όσοι *τιμαριοῦχοι* είχαν άπομείνει και οι *millezims* άγωνιζόνταν για τόν ίδιο σκοπό, τή μετατροπή των δημόσιων γαιών *μιρά*, που τους έμπιστευόταν τό κράτος για όρισμένη χρονική περίοδο, σέ ιδιωτικές, τά *μούλκια*. Στην περίπτωση των άγροκτημάτων ή μετατροπή αυτή σήμαινε τή μετάβαση από τά *τιμάρια* στά *τσιφλίκια*.

Η μετάβαση αυτή από τή μιρά μορφή γαιοκτησίας στην άλλη

δυσκολύνθηκε από τις έκτεταμένες δημογραφικές άλλαγές που θα ξετάσουμε στή συνέχεια του κεφαλαίου. Άρχει νά σημειωθεί στή σημείο αυτό ότι ή γενικότερη πορεία των δημογραφικών άλλαγών σηματοδότησε από τήν έκάτωση του μωαμεθανικού και άλλόθρησκου (*τζιμμήδες*) πληθυσμού, καθώς έπισης και από τους έκτεταμένους έποικισμούς των *τζιμμήδων*. Στις ευρωπαϊκές επαρχίες οι περισσότεροι *ραγιάδες* ήταν *τζιμμήδες* και οι *μεγάλης κλίμακας* μετακινήσεις τους είχαν σοβαρές οικονομικές συνέπειές, που ήταν στενά έξαρτημένες από τήν έξέλιξη του νέου μοντέλου παράγωγής τό οποίο προέκυψε μέ τήν καθιέρωση των *τσιφλικιών*.

Τά *παλιά* φέουδα που άποτελούνταν από τό *gille* *χάσι* του τιμαριούχου, τό οποίο καλλιεργούσε άρκετά σκληρά για νά εξασφαλίσει τό βασικό έπιπεδο διαβίωσης, και οι διάφοροι κλήροι των γεωργών-μικροκαλλιεργητών που τους εξασφάλιζαν άρκετά ώστε νά μήν τους έξκαταλείτουν, πρόσφεραν στόν κατοχό τους ένα εισόδημα που άνέβαζε τό βιοτικό του έπιπεδο πολύ ψηλότερα από τά άπαραίτητα όρια επιβίωσης και του έπέτρεπε όχι μόνο νά πληρώνει τους φόρους από τά κέρδη του, αλλά νά πουλά και τό πλεόνασμα τους στις κοντινές πόλεις και τά χωριά. Έτσι, άφου τά φέουδα πρόσφεραν ένα πλεόνασμα, ή οικονομία τους δέν είχε ως προσανατολισμό τήν άγορά και ό τιμαριοῦχος δέν ένδιαφερόταν καθόλου για τό ποιο μοντέλο παραγωγής τείριάζε μέ τις προτιμήσεις των μικροκαλλιεργητών, Φυσιολογικά, σ' ένα *τσιφλίκι*, όπως και σέ οποιαδήποτε άλλη μορφή ιδιωτικής περιουσίας, τό μοντέλο αυτό δε θα μπορούσε νά γίνει άποδεκτό άν ό ιδιοκτήτης δέν έπρόκειτο νά κερδίσει κάποιο σημαντικό εισόδημα. Η παραγωγή έπρεπε νά συγκεντρωθί, νά όργανωθεί μέ όρθολογικό τρόπο και νά προσαρμολιστεί έτσι, ώστε νά άποφέρει τό μέγιστο δυνατό εισόδημα. Έπρεπε δηλαδή νά προσανατολιστεί πρός τήν άγορά. Ό μετασχηματισμός αυτός άπαιτούσε τήν εισαγωγή νέων καλλιεργειών, όπως για παράδειγμα τό βαμβάκι και τά λαχανικά ή άργότερα τις πατάτες και τό καλαμπόκι, καθώς έπισης και τήν αύξηση τής παραγωγής κρέατος. Η τελευταία αυτή έξέλιξη ήθε σάν άποτέλεσμα τόσο τής αύξησης τής έκτασης του μέσου όρου των κτημάτων όσο και τής ένδειξης εργατικού δυναμικού. Πά δια αυτά τά προιόντα, καθώς και για τά δημητριακά έπισης, ή

έσωτερική άγροά φάνηκε νά είναι μικρή, έπειδή ή έλάτρωση του πληθυσμού δέν είχε καταφέρει νά συγκρατηθεί στην ύπαιθρο και ή περιορισμένος άστικός πληθυσμός δέν μπορούσε νά άπορροφήσει όλη την παραγωγή των γεωργικών προϊόντων. Έπρεπε λοιπόν νά υπάρξουν κέρδη άπό τις γαιοκτησίες και ή τρόπος ήταν ή αύξηση των έξαγόμενων προϊόντων που τά πουλούσαν σέ καλές τιμές, συγκρατώντας ταυτόχρονα τό έπίπεδο τιμών στην έσωτερική άγροά.

Αυτή ή άνάγκη πωλήσεων στό έξωτερικό συνέβαλε περισσότερο στην έξασθεση της κεντρικής διοίκησης και στη διαφθορά, καθώς έπληρη και στην αύξανόμενη αυτότελεια των άνώτερων διοικητικών υπαλλήλων στις έπαρχίες, άρκετο άπό τους όποιους είχαν μεταμορφωθεί σχεδόν σέ τοπικούς άρχοντες μέγρι τό δέκατο όγδοο αιώνα. Η έξαγωγή στρατιωτικού ύλικού όπως μόλυβδος, σίδηρος, και όλων των άγροτικών προϊόντων είχε άπαγορευτεί άπό την όθωμανική αυτόκρατορία. Στην πραγματικότητα όμως, τά άπαγορευμένα αυτά είδη εύρισκαν πάντα τρόπο νά έξέλγουνται ως ένα βαθμό, αλλά οι τέτοιου είδους έξαγωγές άλλοτε είχαν σχέση μέ ειδικές περιστάσεις, όπως ή περίπτωση του μετζοβάσσου της Ούγγαρίας, άλλοτε βασιζόνταν σέ καθορισμένες συμφωνίες, όπως ή περίπτωση του Ντουμπρόβνικ, κι άλλοτε άντιπροσώπων τις έλάχιστες παραχωρήσεις που γίνονταν σέ διεθνείς έμπορικές έπαφές, ώστε νά έξασφαλιστούν τά πλέον άπαράτηρα εισαγόμενα είδη. Κατά τό δέκατο έβδομο και τό δέκατο όγδοο αιώνα οι περιορισμοί αυτοί έξασφαλιστήκαν. Αυτό άποτελεί άλλο ένα παράδειγμα της όλο και μεγαλύτερης δυσαρμονίας μεταξύ θεωρίας και πράξης και του πόσο άσήμαντα έγιναν τά θεσπίσματα της Κωνσταντινούπολης κατά τους τελευταίους αιώνας. Οι έξαγωγικές ρυθμίσεις δέν άλλαξαν πάντως. Έπομένως, οι περισσότερες έξαγωγικές δραστηριότητες ήταν θεωρητικά παράνομες, αλλά κανείς δε θα μπορούσε νά σταματήσει τους μηπληρωτέους ή άκόμια και τους αντζάκιμπεδες, άρκετο άπό τους όποιους διατηρούσαν στην κατοχή τους μεγάλα τσιφλίκια, άπό τό νά εκδίδουν τοπικές άδειες έξαγωγής μέ άντάλλαγμα κάποια άντιμισθία ή κάποιο κληρονομικό κτήμα.

Μιά νέα τάξη έξαγωγέων-έμπόρων έμφανίστηκε άποσδόχικτα, πολλοί άπό τους όποιους ήταν Άλβανοί και Σλάβοι. Μάζι μέ την

παλιά τάξη των *ticcars*, που τους τελευταίους αιώνες έφτανε νά περιλαμβάνει όλο και περισσότερους τζιμμάδες (κυρίως Έλληνες) ενώ οι μουσουλμάκοι λιγόστευαν, οι νέοι έμποροι μετέβαλαν τη δομή των πόνων, άποκτώντας οι ίδιοι σημαντικά έξόλογοι δύναμη που έπαιξε μεγάλο ρόλο στά έθνικιστικά, άναγωνικά κινήματα του δέκατου όγδου και του δέκατου ένατου αιώνα. Άρκετές οικογένειες έμπόρων έγιναν πλούσιες και άπόκτησαν άρκετό κύρος, ώστε νά γίνουν *miltezims* ή άκόμια και έλάσσονος σημασίας τοπικοί έξιωματούχοι. Συχνά στις δραστηριότητές τους άποδεικνύονταν τό ίδιο σχήμα με τους Τούρκους και μάλιστα άκόμια λιγότερο δημοφιλείς, έπειδή άνήκαν στην ίδια τάξη μ' εκείνους που πολύ συχνά καταπίεζαν.

Άνεξάρτητα άπό τό άν ή νέος έκμισθιατής ήταν ένας ιδιοκτήτης βακουραού, ένας πρώην τιμαριούχος, ή τοπικός πασάς ή μπέης, αώνός έξιωματούχος της Κωνσταντινούπολης ή ένας πρώην *miltezim*, σχεδόν χωρίς έξαιρεση παρέμεινε ένας «άθέατος» γαιοκτήμονας, που διοικούσε τό τσιφλίκι του μέ τη βοήθεια του διαχειριστή. Στίς άρμοδιότητες του τελευταίου έπεσε τό βάρος του νά διαμορφώσει τό νέο υπόδειγμα σχέσεων άνάμεσα στον τσιφλικούχο και τον άπό κάλλιεργητή. Για νά διαμορφωθεί ένας προσωρινός διακανονισμός, έπρεπε νά έναρμονιστούν μεταξύ τους άρκετο παράγοντες. Τυπικά, οι *ραγιάδες* διατήρησαν τά δικαιώματα τους. Είχαν μονάχα όρισμένες υποχρεώσεις που έξισορροπούνταν άπό άνάλογα δικαιώματα και θεωρητικά ήταν έλεύθεροι πολίτες που είχαν τό δικαίωμα νά άπευθύνονται στά δικαστήρια, νά μεταναστεύουν κ.ά. Ο έκμισθιατής, άπό την άλλη, ήθελε νά άποκτήσει όσο τό δυνατόν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στις δραστηριότητες και τις κινήσεις των κάλλιεργητών του — μέ άλλα λόγια, ήθελε νά τους άφαιρεσει τά δικαιώματά τους και να τους καθλώσει στη γή σάν νά ήταν δούλοι. Παρόλο που κάποια νομική άντιμετώπιση του θέματος όσοκοια θα μπορούσε νά έμποδίσει αυτός τους παντοδύναμους γαιοκτήμονες άπό τό νά ύποδουλώσουν την άγροτική τάξη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ή έλλειψη άγροτικών χειρών και ή άδυναμία του καθενός άπ' αυτούς νά έξισορροπήσει τους άπόδημους νά έγκαταλείψουν κάποιον άλλον έξίσουλοχού τόπικό γαιοκτήμονα τό κατάφεραν. Αυτό όμως δέν σημαί-

νει ότι ή κατάσταση εκείνων τών απόδημων γεωργών δεν άλλαξε και ότι ή εξέφρασή τους από τον τσιφλικούχο δεν αλλοήθησε σε σημαντικό βαθμό.

Ο κλονισμός τής εθνικής άσφαλείας που προέβησε ή εξέχρηάωση τών νέων γαιοκτημόνων, ή ακόμη χειρότερη συμπεριφορά τών «άκνριθύμητων στοιχείων» που άπομακρύνονταν διά τής βίας από την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταντο στις επαρχίες και ή διοένα πιδ μισαλλόδοξη συμπεριφορά τών θρησκευτικών ζηλωτών, τή δράση τών όποιων ή κυβέρηση δεν μπορούσε να έλέγξει είτε λόγω άνωκανότητας είτε λόγω άμελείας — έφεραν τήν τάξη τών καλλιεργητών μπροστά σε τρεις έναλλακτικές λύσεις. Έίτε θά μπορούσαν να μεταναστεύσουν σε πιδ άσφαλείς περιοχές, κυρίως όρεινές, και να δημιουργήσουν νέους οικισμούς δεσμεύοντας «διαθέσιμη γή». ή θά μπορούσαν να αντίδράσουν άντιμετωπίζοντας τή φωτιά με τή φωτιά, δημιουργώντας «πατριωτικού χαρακτήρα ληστοςυμμορίες» από κλέφτες και χαινοπούλους γιά τήν αυτόκόμυνά τους, περνώντας όμως έτσι στην παρανομία. είτε θά μπορούσαν να ζητήσουν βοήθεια από κάποιον άλλον λοχυρό γαιοκτήμονα που θά τούς παρείχε τήν πολυπληθή άσφαλεία, κάτι που ή διοίκηση δεν ήταν πλέον σε θέση να έγγυηθεί. Ακολούθησαν και τīs τρεις αυτές δυνατότητες. Βέβαια, όσοι προτίμησαν τīs δύο πρώτες έναλλακτικές λύσεις κατ'αποπτώθηκαν από τούς νέους γαιοκτήμονες. Έκείνοι που παρέμειναν και προθυμοποιήθηκαν να δουλέψουν έγιναν ακόμη πιδ πολύτιμοι. Η άνάγκη που υπήρχε γιά άσφάλεια αύξησης τīs συγκεντρωτικές τάσεις που είχαν παρουσιαστεί, εξατίας του έδαφένοντος που έδειχνε τώρα ή παραγωγή γιά τīs άντάγκες τής άγοράς. Τό τσιφλίκι (manor house) που έκανε τώρα τήν έμφάνισή του συχνά έμοιαζε με μικρό φρούριο και προστατευόταν διαρκώς από μία στρατιωτική ομάδα που έξυπνητοόσε άποκλειστικά τά συμφέροντα του τσιφλικούχου (lord). Για να είναι έφικτή, λοιπόν, ή προστασία του ήταν άπαραίτητη ή μεταφορά τών άνθρώπων που ζούσαν σ' αυτό σε άλλο ή πολύ προστατευμένες περιοχές. Αρκετά χωριά έπρεπε να ξαναχτιστούν από τήν άρχή γύρω από τό τσιφλίκι και οι κάτοικοί τους μαζί με τούς υπάλληλους γεωργούς, τών όποιων τά χωριά είχαν καταστραφεί από διάφο-

ρες πασαχές, εξαφνήθηκαν πλέον όριστικά από τούς τσιφλικούχους.

Η εξέφρασή τους αυτή ήταν σημαντική γιά πολλούς λόγους, αλλά ό κυριότερος ήταν ότι έδινε στους τσιφλικούχους τό δικαίωμα να τούς έμποδίζουν να φύγουν από τό τσιφλίκι. Στα περισσότερα τσιφλίκια οι τσιφλικούχοι δεν ήταν μονάχα ιδιοκτήτες τών σπυριών όπου έμεναν οι άκτιμους γεωργοί, αλλά και τών έργαλειων τους ακόμη. Υπήρξαν περιπτώσεις χωριών που χτίστηκαν και έφοδίστηκαν με τά άπαραίτητα προτοϋ κατοικηθών. Οι σπυροι, τά ζώα και τά χρήματα που δάνειζαν στους παγάδες με ψηλά έπιτόκια διασφαλίζονταν από τīs ύποσχέσεις τών τελουτών γιά άποδοτική παραγωγή. Η σχέση αυτή που άναπτύχθηκε έδωσε τή δυνατότητα στον τσιφλικούχο να προάβαίνει τήν άποδημία όρισμένων και να τούς εξαναγκάζει να παραμείνουν μέσα έός «έπιχειρησιακού συμβολαίου» που έκτελούνταν ένώπιον δικαστηρίου. Τό γεγονός ότι οι προυπάρχουσες συλλογικές συμβάσεις δεν καταστράφηκαν αλλά άντίθετα ισχυροποιήθηκαν — διόκληγρα χωριά συνέχισαν να έχουν συλλογικές ύποχρεώσεις άπέναντι στους τσιφλικούχους και συζητούσαν μαζί τους τά διάφορα προβλήματα διαμέσου τών δικών τους άντιπροσώπων — συνέβαλε έπίσης στη μη άποχώρηση του άνασφαλοϋς καλλιεργητή από τό τσιφλίκι. Έξάλλου, ούτε οι όμοτελείς του ήθελαν να μοιραστοϋν τό μερίδιό του στην παραγωγή και να σηκώσουν ένα τέτοιο φορτίο μετά τήν άποχώρησή του. Ο Busch-Zantner έτεκλείεται μέχρι του σημείου να εξηγήσει ότι τό νέο σύστημα τών τσιφλικιών ήταν που έδωσε πιδ διολκληρωμένη μορφή στην παραδοσιακή ζάντρουκά (πατριά) και τήν πλήρη κυριότητα πάνω στις ζωές τών μελών της.⁷ Τό χωριό εξέλεγε τόν δικό του ζυγιστή (kmet), που άσκοϋσε καθήκοντα τοπικού άστυνόμου και δικαστή με τούς περιορισμένες έξουσίες όμως, και βρισκόταν κάτω από τήν έπίβλεψη του κνέζη (ή κνιάζη), ό όποιος ήταν και ό άρχηγός τής κοινότητας.

Τό νέο σύστημα γαιοκτησίας ήταν ένα δάνειο από τήν Έγγύς Ανατολή που προσάρμοζε τό μοντέλο τών σχέσεων στά δεδομένα τής άνταρκτικής Εϋρώπης, σύμφωνα διαλαδή μ' εκείνα που ίσχυαν στη Ρωσία, τήν Πολωνία, τήν Ούγγαρία και τή Ρουμανία. Αυτό

τό ανατολικοευρωπαϊκό σύστημα γαιοκτησίας έχει συχνά υποστεί αύστηρη χειρική και έχει θεωρηθεί οπιοδοσομικό και καταπιεστικό, συγκαταλεγμένο με τό άντισταυχο τής δυτικής και κεντρικής Εὐρώπης, ἀλλὰ δὲν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἦταν ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου πού κυριαρχοῦσε στήν Πολωνία, τήν Οὐγγαρία καί σέ μικρότερη κλίμακα στή Ρωσία καί τή Ρουμανία, καί ἐπηρεάζε τούς ἀρχηγούς καί τά διδάσκαλα μεταρρυθμιστικά, ἔθνικα κινήματα κατά τή διάρκεια τοῦ δέκατου ὄγδου καί τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα.

Εἶχε, λοιπόν, τό τσιφλικι τίς ἴδιες δυνατότητες πού εἶχε τό ανατολικοευρωπαϊκό μοντέλο γαιοκτησίας, ὥστε νά ἀποτελέσει μιὰ βάση γιά νέες βελτιωτικές προσθήκες; Ἡ πύο συγγή ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τσιφλικιου ὑπῆρξε ὀλέθρια καί ἀποτέλεσε τήν πύο σαφή ἀπόδειξη κατάρευσης τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος, ἡ γεωργία τοῦ ὅπουλο ἦταν βασιζομένη στό τσιμάριο. Ὑπάρχουν ἄλλως ἀρκετοί λόγοι πού μποροῦν νά ἐξηγήσουν τήν ἀρνηση τοῦ συλλογικά νά συμπεριστεῖ αὐτήν τήν ἀποψη.

Πρώτα πρώτα, παρόλο πού οἱ ὀθωμανοί εἶχαν πράγματι μεταρθεῖ ἀρχικά τό βαλκανικό μοντέλο γαιοκτησίας ἀπό εὐρωπαϊκοῦ τύπου πού ἦταν στό ἀντίστοιχο ὑπόδειγμα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ὅταν ἀνελάβαν τήν κυριαρχία, στήν πορεία συγκατάτησαν κι ἄλλο τήν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος, πού σ' αὐτή τήν περιουχὴ βρισκόταν ἀρκετοῦς αἰῶνες πῖσω ἀπό τό δυτικοευρωπαϊκό του ἀντίστοιχο. Ὁ γεωργός τῶν Βαλκανίων δὲν εἶνε ποτέ δοῦλος. Ὅπως ἐγινε φανερό ἀπό τό κεφάλαιο 5, διατηροῦσε ὀρισμένα δικαιώματα καί προνόμια πού μαζί με τίς υποχρέωσεις του ἦταν μέσα στά κοινωνικά ὄρια τοῦ *hadd* του. Τό χάσμα πού χώριζε τό γαιοκτήμονα ἀπό τό γεωργό δὲν ἔμεινε πότε τόσο ἀγεφύρωτο ὅπως συνέβη σέ ἄλλες περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

Ὁ λόγος πού ἐξηγεῖ αὐτή τήν ἐλλιπή ἀνάπτυξη τοῦ φεουδαλισμοῦ ἦταν ὅτι ἡ ἀφιξή τῶν ὀθωμανῶν ἀπομάκρυνε τίς τάξεις πού ἀπό παρόδοση ἀσκοῦσαν τήν ἐξουσία. Ὅσα πλεονεκτήματα καί ἄν σῆμαινε αὐτό γιά τόν γεωργό, ἡ ἐξαφάνιση τῶν διδασκάλων λαϊκῶν ἡγεμόνων εἶχε ἐκτεταμένες καί καταστρεπτικές συνέ-

πειες. Με τήν καθιέρωση τῶν τσιφλικιῶν μιὰ καινούργια ἡγεμονική τάξη ἐμφανίστηκε στό προσκήνιο, με τή μορφή αὐτῶν πού ἐκμίσθωναν ἡ κατεῖχαν τή γῆ (ἐκμισθωτές-γαιοκτήμονες) καί τῶν ἐπιστατῶν (*peasant leaders*). Ὁ τρόπος λειτουργίας ἀνάμεσα στόν τσιφλικιοῦ καί τοῦς ἀκτῆμονες καλλιεργητές ἦταν βασιζομένης σέ προκαθορισμένα δικαιώματα. Οἱ γεωργοί τῶν σεβλικῶν περιοχῶν, ὅπου ὑπῆρχαν οἱ ζάντρουγκες, εἶχαν περισσότερα δικαιώματα με τό νέο σύστημα τῶν τσιφλικιῶν σέ σύγκριση με αὐτοῦς τῆς Μακεδονίας καί τῆς Βουλγαρίας, γεγονός πού ἀπαντᾷ στό ἐρώτημά μας γιά πούο λόγο οἱ σεβλικές περιοχές ξεσηκώθηκαν πρώτα ἀπό τίς ὑπόλοιπες.

Κατά δεύτερο λόγο, τό γαιοκτητικό μοντέλο τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης πρόσφερε ἀφειδῶς ἀρχηγούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ὅτι γιά εὐνόητους λόγους οἱ τσιφλικιοῦ καί οἱ ἀκτῆμονες γεωργοί ζοῦσαν μακριά ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο καί οἱ τελευταῖοι μάλιστα δὲν εἶχαν οὔτε τό δικαίωμα νά παραπονεθοῦν. Ἡ δυναμικότητα τοῦ τσιφλικιου, ὅπου τσιφλικιοῦ καί καλλιεργητές μοιράζονταν ὀρισμένα δικαιώματα καί εἶχαν κοινά συμφέροντα, γιά νά ἀποβῆ μιὰ δυναμική ἀλλαγή, ἔπρεπε νά ἐνδυναμωθεῖ ἀκόμα περισσότερο ἀπ' ὅτι στά κτήματα τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Οἱ Αὐστριακοί κατανόησαν τό ὑπολαθάνο αὐτό δυναμικό καί καθιέρωσαν τό βαθμὸ καί τίς ἀρμοδιότητες ἑνός ἐπικεφαλῆς ἀρχιεργάτη (*chief headman - Ober-knez*), διπέρ-κνέζ, κατά τήν περίοδο πού διουκοῦσαν τίς οὐαβλικές ἐπαρχίες μεταξύ 1718 καί 1729. Ἀρκετοί λαγροί τσιφλικιοῦ (βλέπε ἐπόμενο κεφάλαιο) τό κατόλαβαν ἐπίσης, ἀλλὰ ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀναγκασιμένη νά ἐπικυρώσει τό διορισμὸ τῶν διπέρ-κνέζ ὅταν με βεράττα πού ἐξέδιδαν οἱ τοπικοί πασάδες. Οἱ νέοι τιτλοῦ διευκόλυναν τίς συναλλαγές ἀνάμεσα στους ἐνδιαφερομένους — ἀρχές, ἐκμισθωτές καί γεωργούς. Τὸν καιρό πού ἡ Κωνσταντινούπολη κατάλαβε ὅτι εἶχαν συγκεντρώσει γύρω τους ἀρκετό γόητρο, πλοῦτο καί ἀρχηγικές ἐκπαιδεύσεις ὥστε νά ἀποτελοῦν ἀνεξάρτητη κοινωνική δύναμη ἦταν ἥδη πούο ἀργά. Στίς μέρες τοῦ Σελίμ Γ', ὅταν ἡ Κωνσταντινούπολη ζήτησε τή βοήθειά τους, τό τσιφλικι εἶχε ἥδη καταρρεύσει σάν θεομῶς.

Ὁ τρίτος λόγος εἶναι ὅτι ὁ θεομῶς τοῦ τσιφλικιου κατά τό δέ-

κατο έβδομο αιώνα είχε άρκετη δύναμη ώστε να προκαλέσει ριζικές αλλαγές και να γίνει φορέας άναεώσεως και άναγεννήσεως της θβωμανικής αυτοκρατορίας. Οι άνθρωποι που δούλευαν στó νέο αυτό άναεωσιακό σύστημα γαιοκτησίας ήταν άκόμα Οθωμανοί και δέν είχαν άποκτήσει έπομένως έθνικιστική ίσοδογία. Η δυναμικότητα των οικονομικών και κοινωνικών έπιπροών που άσκούσαν τά τσιφλίκια θά είχε ώφελήσει την θβωμανική αυτοκρατορία άν ό δέκατος ύγδους αιώνας δέν προλάβαινε να καταστρέψει κι αυτά άκόμα. Δέν υπάχει τίποτα που να επιβεβαιώνει αυτή την έκδοχή καλύτερα άπό την πρώτη φάση της σεβικικής επανάστασης του 1804, εποχή που τά δικαιώματα των καλλιεργητών ήταν τά ισχυρότερα που έχουν υπάρξει και τó τσιφλίκι ήταν άκόμα ισχυρό. Η ραγδαία κατάληξη της, άπό φιλο-σουλτανικό ρεύμα σέ κίνημα που είχε σκοπό τόν τερματισμό της θβωμανικής κυριαρχίας, επάληθεύει συγχρόνως τίς έριδες που είχαν πάροιασσει στó παρελθόν. Τó τσιφλίκι ήταν άρχικά προσαρμοσμένο στα θβωμανικά συμφέροντα, άλλά κατά τή διάρκεια του δέκατου ύγδου αιώνα όσοι ζούσαν στην υπαίθρο είχαν πάρει ένα πικρό μάθημα: ή Κωνσταντινούπολη δέν είχε άπολύτως καμιά δύναμη να επιβάδει τή θέλησή της και να προσταθεί τούς άφοσίωμένους ύπηκόους της.

Συνοψίζοντας, τά κυριότερα χαρακτηριστικά της υπαίθρου κατά τó δέκατο έβδομο και τó δέκατο ύγδοο αιώνα έχουν ως εξής: Η βασιική άγροτική μονάδα παραγωγής ήταν τó ίδιαιτικό τσιφλίκι. Ο τσιφλίκιούχος, που ήταν μισαιμιθανός ένώ ταυτόχρονα αύξάνόταν και ό άριθμός των τζέμιμάδων, δέν ήταν παρά ένας «άθξάτος» γαιοκτήμονας που έκμεταλλευόταν μόνο την περιουσία του με τή βοήθεια ενός διαχειριστή. Η έκμετάλλευση ήταν προσαρμοσμένη στις άνάγκες της άγοράς κι αυτό συνεπαγόταν νέο είδους καλλιέργειες μαζί με τή σοβαρή άνάπτυξη της κτηνοτροφίας. Τó μέρος των εξαγόμενων προϊόντων άνάμεσα στα καταναλωτικά είδη αύξανόταν. Τά φυσικά χαρακτηριστικά της υπαίθρου άλλαξαν: όλο και πιο μεγάλες εκτάσεις άπογυμνώνονταν άπό τούς κατόικους τους και χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι· τά χωριά συγκεντρώνονταν γύρω άπό τά άχυρωμένα τσιφλίκια-άρχοντικά. Στη θωπρία, οι κάτοικοι των χωριών διατηρούσαν τή νόμιμη

έλευθερία τους: στην πράξη όμως, ήταν συνήθως δεμένοι ίσόβια με τή γή, άφού ότιδήποτε είχαν άνάγκη για τήν έπιβίωσή τους άνηχε στόν τσιφλίκιούχο, που ήταν επίσης ό πιστώτής τους και, έπιπλέον, ή κοινότητα στην όποια άνηχαν άποθάρρυνε συστηματικά την άποδημία των μελών της. Οι κοινότερες διατηρούσαν σέ μεγάλο βαθμό την έσωτερική τους αυτοδιαχείριση, ένώ όλο και περισσότερο δύναμη συγκεντρώνόταν στα χέρια των άρχηγών τους. Η συνέπεια ήταν να δημιουργηθεί ένας νέος πυρήνας έξουσίας μέσα στην τάξη των καλλιεργητών.

3. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ